

A 19–20. századi agrárizmus öröksége Kelet-Közép-Európában¹

A 2002-ben alapított, az ausztriai Sankt Pöltenben székelő Vidéki Térségek Története Intézet (Institut für Geschichte des ländlichen Raumes, IGLR) a politika-, a társadalom-, a gazdaságtörténet, valamint a környezetvédelem területén végez kutatásokat, és európai, sőt világméretben foglalkozik a rurális térségek problémáival, azok történelmi gyökereinek feltárásával. Az IGLR kutatásai eredményeit széleskörűen publikálja, színvonalas kiadványokat bocsát ki, tudományos találkozót, konferenciákat szervez, és 2004 óta évkönyveket jelentet meg.

A két német társadalomtörténész által szerkesztett 2011. évi kötet a Berlinben román, szerb és magyar történészek bevonásával *Hagyomány és modernitás a kelet-közép-európai rurális társadalmakban* címmel tartott konferencia előadásait tartalmazza. E szimpózium középpontjában – a rendszerváltás utáni helyzet perspektívájából visszatekintve – a kelet-közép-európai agrárfejlődés sajátosságai álltak. Az előadók a 19. századi gyökereikig leásva egyrészt azt vizsgálták, hogy a térség országainak átalakulását miként befolyásolta a tulajdonnak és az intézményrendszernek az elmúlt több mint száz évben végbement változása. Másrészt azt a szellemi-ideológiai örökséget próbálták meghatározni, amely az ezekben az országokban a lakosság nagy többségét kitevő agrárnépesség gondolkodását a „klasszikus kapitalista viszonyok” előretörése idején – ha csak rövid időre is, de – meghatározta, és amely hagyaték a rendszerváltást követő privatizáció során újra referenciapontnak számított.

A kötet újdonságát mindenekelőtt a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítések adják, amelyek Magyarországon egyelőre kevésbé elterjedtek. Abban is újszerű, hogy a nemzetközi összehasonlítások során a szűkebb értelemben vett szovjet blokk országain túl a délszláv és balti térséget is bevonják a vizsgálatokba. A tanulmányokban teret kapott a történelmi realitásoknak jobban megfelelő régiószintű vizsgálat, illetve az ezen alapuló, országghatárokon átnyúló összevetés. A továbbiakban a konferenciakötetnek azokat a fontosabb tanulmányait ismertetem, amelyek a – térség országaiban a rendszerváltás utáni privatizációs folyamatokat sokban meghatározó – húszas évekbeli agrárreformok szempontjából relevánsak lehetnek.

Stefan Dyroff, a berni egyetem történésze az I. világháború utáni általános helyzettel foglalkozó írásában arra mutat rá, hogy a rendszerváltás után a volt szocialista országok

1 *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Eds.: Müller, Dietmar–Harre, Angela. Innsbruck–Wien–Bozen, Studienverlag, 2011. 227 p. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, 7.)

történetírásában a két világháború közötti korszaknak a megítélését is szükségszerűen át kellett értékelni, ez az értékelés azonban jelenleg sem teljesen problémamentes. A *kelet-közép-európai földreformok megítélése Nyugat-Európában 1919–1939 között* című tanulmányában a svájci történész a téma három metszetét veszi górcső alá: a diplomáciai vonatkozásokat, a tudomány és a politika kapcsolatát, valamint az események sajtóvisszhangját. A diplomácia világát tekintve: míg az 1922. évi genovai konferencián a belgák – okulva az oroszországi eseményekből – a térség gazdasági talpra állítását a tulajdonjogok abszolút tiszteletben tartásához kötötték volna, a franciák inkább a pénzügyi segélynek adtak elsőbbséget. A britek pedig kettős stratégiát követtek, amikor úgy kommentálták az éppen zajló földreformokat, hogy nem avatkozhatnak bele más ország belügyeibe; az adott államokkal bilaterális tárgyalások keretei között igyekeztek rendezni az őket érintő ügyeket.

A tudomány álláspontját tekintve nehéz „független szakértőket” felsorolni, hiszen – hogy csak a nevesebbeket említsük – Robert William Seton-Watson például, aki korábbi, a magyarosító politikát bíráló cikkeivel tette ismertté a nevét, a Londoni Egyetemen egy, a csehszlovák kormány által finanszírozott, Masaryk nevét viselő tanszék vezetője volt. A németeknél, ha csak a legtöbbet idézett szakértőt, Max Seringet vesszük, szintén hasonló volt a helyzet. Sering – aki már korábban is telepítési kérdésekkel foglalkozott – a német agrárpolitikai döntéshozást háttér munkával támogató Agrár- és Telepítési Ügyek Kutatóintézetének irányításán túl közvetlenül informálta a birodalmi kancelláriát a lengyel földreform állásáról.

A földreformmal kapcsolatos vita jelentős részben a nemzetközi sajtóban folyt. Napilapok hasábjain olyan gyakorlott tollforgatók sorakoztak fel egymással szemben, mint a román Mitiță Constantinescu, a cseh Josef Pekař, a lengyel Władisław Studnicki, illetve a magyar Sebess Dénes vagy a német Max Sering. Az erdélyi jogászember, korábbi igazságügyi államtitkár Sebess Dénes írásaiban a földreformok kapcsán egyenesen civilizáció-ellenességről, balkanizálódásról beszél, és a francia forradalmat emlegeti. Ez utóbbi toposzt a másik oldal is vállalta; 1789 gyakoribb hivatkozási alap volt, mint 1848.

Jovica Luković, Frankfurt am Mainban élő szerb történész *A szocializmus mint a parasztság jövője* című, ugyancsak német nyelvű tanulmányában egy kis szerb agrárszocialista irányultságú értelmiségi csoportosulást mutat be a két háború közti időszakból. A szerző részletesen kitér arra a fordulatra, amely a 19. század utolsó évtizedeitől az európai, benne a német szociáldemokrácia parasztsággal kapcsolatos álláspontjában végbement. A Dragoljub Jovanović belgrádi szociológusprofesszor körül tömörülő csoport tagjai nyugat-európai tanulmányaik során az európai baloldali eszméket szívták magukba, és ezt a szellemi örökséget igyekeztek az elmaradott hazai viszonyokra úgy adaptálni, hogy közben igyekeztek távolságot tartani mind a jobboldali parasztpártoktól, mind az ortodox szociáldemokrata iránytól, mind pedig Moszkvától.

Jovanovičhoz – a jugoszlávhoz hasonló francia kisparaszti struktúra miatt – igazából Jean Jaurès és társai kistulajdon-párti álláspontja állt közel, ami miatt a 19. század végén végbement a német szociáldemokratákkal való szakítás. A németek ebben az időben még egyöntetűen a föld társadalmi tulajdonának talaján álltak. Olyan nagy tekintélyű teoretikusok is, mint Karl Kautsky a „tőkekonzentráció korában” eleve vitatták a kisparaszti gazdaságok versenyképességét, és a nagyüzemi fejlődésnek adtak esélyt. Az 1880-as évek gabonaválsága hatására azonban új helyzet állt elő, és sok német szociáldemokrata kritikával illette a korábbi irányvonalat. Eduard David fellépésével pedig, aki azt állította, hogy a mezőgazdaságban a koncentrálódási folyamat ellenére a kistulajdon időről időre újratermelődik, a német szociáldemokrata párton belül vita („Agrarstreit”) bontakozott ki. David a helyzethez

való alkalmazkodásként a gabona helyett más termelési irányokat javasolt, és a parasztság védelmére a szövetkezeteket proponálta. Mindez azért érdekes, mert ez a fordulat teszi majd Nyugat-Európa sok országában a szociáldemokratákat arra alkalmassá, hogy – az általános választójog széles körű bevezetése után – megszólítsák a vidéki szavazókat.

Az 1920-as évek kelet-közép-európai agrárreformjai nehezen érthetők meg a kor oroszországi fejleményei nélkül. Katja Bruisch, a göttingeni egyetem munkatársa ezek szellemi előzményeit vizsgálta fel tanulmányában. A Csajanov-féle „újnépies” irányzatot mutatta be mint a kor egy másik lehetséges alternatíváját. Céljai jelentősen különböztek attól, ami Oroszországban végül megvalósult. Korábban, a cári korszakban elkezdődő modernizáció visszásságaival szemben először a szlavofil beállítottságú narodnyikok léptek fel, akik a gyógyírt a néphez való visszatalálásban vélték megtalálni. Am a romantikus és egyúttal anarchista mozgalom nem hozott eredményt, így a következő évtizedekben a helyükbe lépő zemsztvo-aktivisták – azaz a területi önkormányzatoknál dolgozó orvosok, állatorvosok, agronómusok, tanítók és tisztviselők – elődeiknél már pragmatikusabban igyekeztek a parasztság helyzetét javítani. Eközben tudományosan megalapozott programok kidolgozását sürgették, amelyekben jelentős szerep jut a zemsztvók statisztikai hivatalainak.

Lényegében ezekre a zemsztvo-statisztikákra, valamint a Német Történeti Iskola emelte szellemi állványokra támaszkodott Alekszandr Csajanov munkássága, akinek gyakorlati tevékenysége igazán a NEP időszakában bontakozott ki. (A szovjet gazdaságpolitika megfelelő tanulságot szolgáltatott a nyugati közvélemény számára, így a föld társadalmi tulajdonba vétele immár a gyakorlatban is lekerült a baloldali pártok napirendjéről.) Csajanov a német Friedrich Aereboe, a svájci Ferdinand Laur, valamint az osztrák marginális iskola tanaitól inspirálva Oroszországban olyan agrármodellt akart meghonosítani, amely jelentős részben a kisparaszti gazdaságokra épül. Hiszen, mint Csajanov hirdette, azzal, hogy a parasztagazdaság fogyasztása korlátozása révén jobban tud alkalmazkodni a konjunktúrákhoz, hosszabb távon szívósabb a nagyüzemnél. Csajanovnak a kisparaszti gazdaságokat favorizáló elmélete nemcsak hogy lényegesen különbözött a későbbi kollektív gazdálkodást propagáló hivatalos politikától, hanem elmozdulást jelentett a korábbi, Sztolipin-féle, a nagyparaszti gazdaságokat előtérbe állító konzervatív agrárreformokhoz képest is.

Johan Eellend svéd történész *A modernizáció aratása* című tanulmányában az észti parasztság I. világháború előtti gazdasági-kulturális szervezkedéséről ír. Ekkor a helyi elitet a balti németek képezték, az észtek lakta területek pedig az Orosz Birodalom fennhatósága alatt álltak. A szerveződés alapjait azok az észti nyelvű könyvek és újságok rakták le, amelyek mezőgazdasági ismeretekeket terjesztettek a lakosság körében. A dán példát szem előtt tartó nemzeti mozgalom hívei számára a mezőgazdaság fejlődése jelentette az előfeltételt egy erős észti kultúra kialakításának. Mindenekelőtt a Carl Robert Jakobson szerkesztette Sakala című újság nevét kell megemlíteni. A századforduló után pedig már megnyílt annak a lehetősége is, hogy az észti parasztság érdekeik védelmében egyesületeket és szövetkezeteket alapítsanak, melyek hangsúlyozottan gazdasági jellegűek voltak.

Az igazi fordulat azonban az 1905. évi orosz forradalommal következett be, amikor az észti parasztság már nyíltan a politika porondjára lépett. Júliusban mezőgazdasági kongresszust, novemberben pedig összézt kongresszust tartottak, amivel hadat üzentek a helyi elitnek. Eközben az észtek a szövetkezeti mozgalomban is, amelynek keretében igyekeztek a tagoknak lehetőséget biztosítani a modernebb mezőgazdasági technológiák megismerésére, mindinkább elkülönültek a balti németektől. Főleg a tej- és gabonatermelésben eredményes – és az együttműködést a termelésre is kiterjesztő – észti szövetkezetek gazdasági sikereire alapozva 1912-ben Alekszander Eisenschmidt már átfogó agrárprogramot fo-

galmazott meg. Ez már tartalmazta a földreform gondolatát. Eisenschmidt – hangsúlyozva az észrt mozgalom békés, demokratikus és pragmatikus jellegét – a parasztállammá való átalakulás legjobb biztosítékát a megfelelő szövetkezeti háttérben látta.

Daniel Brett, a Londoni Egyetem Kelet-európai és Délsláv Intézetének munkatársa a 19. századi kezdetektől az 1949. évi kommunista hatalomátvételig kísérte nyomon és állította párhuzamba a lengyel és a román agrármozgalmakat. Míg a két világháború között a lengyel parasztok politikai szervezkedésére a korábbi galíciai „agrárizmus” nyomta rá bélyegét, a hasonló román törekvéseket az erdélyi mozgalom integrálta. A kettő között azonban nagy különbség: a lengyel agrármozgalomnak – szemben a román parasztpolitikusok nacionalista preferenciáival – főleg gazdasági-társadalmi célkitűzései voltak. A lengyelek esetében nemcsak arról volt szó, hogy az egyes agrárrétegek érdekeit artikulálandó, több parasztpárt is működött, hanem ezeknek már a Monarchia idejében meg kellett magukat méretettni a lengyel „úri” pártokkal szemben. Mindebből adódóan Lengyelországban a szovjet megszállás időszakában már létezett egy belpolitikai harcokban megedződött parasztpárt, amely kompromisszumra tudta kényszeríteni a kommunistákat. Romániában ezzel szemben a Nemzeti Parasztpártnak az 1920–1930-as években annyira nem volt riválisa sem a saját térfelén, sem az értelmiségi szavazók körében, hogy a párt vezetése megengedhette magának, hogy a parasztság érdekeitől függetlenül politizáljon. Ennek a következménye, hogy amint lehetőség adódott rá, a paraszttömegek olyan erő mögé sorakoztak fel, amely bajaikat a Nemzeti Parasztpártnál radikálisabban ígérte orvosolni. Ebből a szempontból némileg hamis az a beállítás, miszerint Romániában a kommunisták kizárólag a szovjetek támogatásának köszönheték hatalmukat.

Összességében – ahogy a német szerzőpáros által szerkesztett tanulmánykötetből kiderül – a 19–20. századi kelet-közép-európai „agrárizmusnak”, amely a két háború közti időszakban élte aranykorát, igen sok válfaja volt. Egy adott országon belül egyszerre több irányzata is lehetett. A gyökerek romantikus nosztalgiákra éppúgy visszanyúlhattak, mint gazdasági érdekharcra vagy a nemzeti felszabadító küzdelmekre. Míg a fő „agrárista” vonulatot egyes országokban harcosság jellemezte, másokban deklaráltan békés építőmunka. Ennek megfelelően a helyi vezetők palettája is az autodidakta parasztoktól a vallási-nemzeti miszticizmus által befolyásolt értelmiségiekig terjedt. A térség parasztságának ébredése mögött alapvetően az a sikeres, 19. század végi emancipációs folyamat áll, melynek során a „földművesosztály” önbizalmát jelentősen növelték korábbi gazdasági eredményei, és erre alapozva ez a réteg egyre inkább kezdi magát – és mások is őt – a nemzettel azonosítani.

Fritz János